

Kosek, Pavel

Kořeny češtiny - praslovanština

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny - překlenovací seminář*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 25-50

ISBN 978-80-210-6974-9; ISBN 978-80-210-6977-0 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131107>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KOŘENY ČEŠTINY – PRASLOVANŠTINA

FONOLOGICKÝ SYSTÉM PRASLOVANŠTINY V LETECH 600–900 N. L.

V období, kdy se v důsledku stěhování národů jaly Praslované opouštět svou pravlást, začaly na fonologický systém praslovanštiny působit změny, které byly sice všem praslovanským dialektům společné, které se však v jednotlivostech vyznačovaly odlišnými výsledky či průběhem. V důsledku těchto změn nastal proces nářečního štěpení praslovanštiny, na jehož základě se postupně konstituovaly tři dialekty pozdní praslovanštiny (západní, východní a jižní).

Výchozí fonologický systém praslovanštiny před nářečním štěpením lze rekonstruovat následovně:

Krátké vokály

	přední	zadní
vysoké	ī	ū
nízké	ē	ā

Dlouhé vokály

	přední	zadní
vysoké	ī̄	ū̄
nízké	ē̄	ā̄

Vokál *ā vznikl splynutím ide. *a* a *o* v jeden otevřený a labializovaný vokál. Jak je z tabulky zřejmé, vokály se vyznačovaly opozicí přední - zadní vokál (*ī-ū, ē-ā, ī-ū, ē-ā*), krátký - dlouhý vokál (*ī-ī̄, ē-ē̄, ū-ū̄, ā-ā̄*) a vysoký - nízký vokál, event. zavřený - otevřený vokál (*ī-ē, ī̄-ē̄, ū-ā, ū̄-ā̄*).

Praslovanština disponovala čtyřmi klesavými diftongy, které bychom podle pozice vokalického komponentu mohli dělit na přední a zadní:

přední	zadní
<i>eī</i>	<i>āī</i>
<i>eū</i>	<i>āū</i>

Původní indoevropské slabikotvorné sonanty měly v psl. zřejmě neslabičný charakter: ve slabice se vedle nich vyskytovala ústní samohláska, jejíž kvalita byla způsobena měkkostí / tvrdostí sonanty (historicky viděno lze tedy u nich podobně jako u monofongů a diftongů stanovit základní opozici přední - zadní foném):

- za měkkou sonantu: $*r' > *řr$, $*l' > *l̥$, $*m' > *im$, $*n' > *in$;
- za tvrdou sonantu: $*r > *řr$, $*l > *l̥$, $*m > *im$, $*n > *in$.

Slabikotvorné likvidy se podobně jako vokály vyznačovaly opozicí dlouhá - krátká likvida (podobně jako v současné slovenštině).

Konsonantický systém byl ve srovnání s většinou současných slovanských jazyků prostý:

místo artikulace			labiály	alveoláry	palatály	veláry
způsob artikulace						
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>	<i>t</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>	<i>d</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m</i>	<i>n</i>		
semiokluzívy		neznělé				
	znělé					
konstriktivy		neznělé		<i>s</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>	<i>z</i>		
	laterální			<i>l</i>		
	vibranty			<i>r</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

Konsonant *ch* je slovanská inovace: vytvořil se na počátku psl., a to z ide. $*s$ nacházejícího se bezprostředně po *i u r k* (tzv. zákon *ruki*). Konsonantický systém se vyznačoval opozicemi 1) znělosti - neznělosti (*b-p, d-t, z-s, g-k*), 2) nekontinuálnosti - kontinuálnosti (*b-w, t-s, z-d, k-ch*), 3) nazálnosti - nenazálnosti (*m-b, n-d*).

Ve vývoji fonologického systému psl. lze odlišit tři zásadní tendence, které mají povahu jazykových zákonů:

- I. Palatalizace a přehlásky.
- II. Tendence k progresivní sonoritě slabiky.
- III. Defonologizace kvantity.

I. PALATALIZACE A PŘEHLÁSKY

1) Palatalizace velár

Za příčinu palatalizací se tradičně považuje slabičná harmonie (tendence k asimilaci místa artikulace konsonantů a vokálů v rámci slabiky). Této změně podléhají veláry *k g ch*, které se v kontaktu s přední samohláskou mění na měkké alveolární konsonanty. Celkem rozlišujeme tři palatalizace (1., 2. a 3. palatalizace velár, přičemž existence 3. palatalizace je sporná). Palatalizace dělíme:

- a) podle pozice fonému, jež působí palatalizace, vůči palatalizované veláře:
- regresivní neboli zpětná = foném následuje za velárou (1. a 2. palatalizace);
  - progresivní = foném veláře předchází (3. palatalizace).
- b) podle fonému působícího palatalizace:
- přední vokály **i, *e* (1. a 3. palatalizace);
  - zadní diftong **aj* (2. palatalizace).

1. palatalizace velár

Předpokládáme, že tato změna proběhla v 5. století. Její výsledky jsou v zásadě společně všem slovanským jazykům.

<i>*k > č</i>	<i>*kelověkъ > *čelověkъ (člověk)</i> <i>*vīlke > *vīlče (stč. vlče → vlku)</i>
<i>*g > *dž > ž</i>	<i>*givās > *živās (> živ)</i> <i>*bāge > *bāže (bože)</i>
<i>*ch > š</i>	germ. <i>hētaz > *šētās (šat)</i> <i>*māuchikā > *māušikā (muška)</i>

V vývoji souhláskových skupin *sk, zg, sch* lze v jednotlivých větvích slovanských jazyků pozorovat rozdílné výsledky 1. palatalizace: v západoslovanských a východoslovanských jazycích se vyvinulo *šč, ždž, š*, kdežto v jihoslovanských *št, žd, š* (**piskēla > stč. piščala, stsl. pištalb*).

2. palatalizace velár

Byla způsobena **ě* nebo **i*, které vznikly z diftongu **aj*. Průběh této změny klademe do období přelomu 6. a 7. stol.: do značné míry nás k takové dataci nutí relativní chronologie, neboť tato změna mohla proběhnout až po monoftongizaci diftongu **aj > *ě / *i*:

*k > c	germ. <i>kaisar</i> > * <i>cēsarb</i> * <i>vīlki</i> > * <i>vīlci</i> (<i>vlci</i>)
*g > dz > z	* <i>vārgi</i> > * <i>vārdzi</i> (<i>vrazi</i>) * <i>bāgēchū</i> > * <i>bādzēchū</i> (<i>bozích</i>)
*ch > ś / š	* <i>māuchē</i> > * <i>māusē</i> / * <i>māušē</i> (srov. stsl. <i>musē</i> X nč. <i>mouše</i>)

Jak je z nejednoznačného výsledku *ch* > *ś* / *š* zřejmé, 2. palatalizace velár neměla ve všech slovanských jazycích stejný průběh. Ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích se vyvinula měkká sykavka *ś, kdežto v záposlovanských dialektech (s výjimkou středoslovanských dialektů, jež jsou přirozenouází spisovné slovenštiny) se ustanovilo š: nč. *Češi* X slov. *Česi*.

Rozdíly ve výsledcích 2. palatalizace velár lze pozorovat v odlišném vývoji souhláskových skupin:

- v záposlovanských jazycích zůstaly zachovány skupiny *kv, *gv (a zřejmě i *chv), kdežto ve východoslovanských a jihoslovanských podlehy velary 2. palatalizaci velár: *kvētā > *cvētā (stsl. *cvětō*), *gvēzdā > *dzvēzdā (stsl. *dzvězda*);
- rozdílnými výsledky se vyznačují také palatalizace souhláskových skupin *sk*, *zg*: v záposlovanských a východoslovanských jazycích *šč*, *ždž* (později *št*, *žd'*), kdežto v jihoslovanských *sc*, *zdz* (později *st*, *zd*): *dāškē > stč. *dščē*; stsl. *dščē*.

3. palatalizace velár

Jak již bylo řečeno výše, výsledky této palatalizace jsou shodné s výsledky palatalizace 2. (*c*, *dz*, *ś/š*), na rozdíl od 2. palatalizace je 3. palatalizace progresivní: jejím spouštěčem je *i. Průběh této změny je však nepravidelný, v řadě fonologických kontextů neproběhla – za zábranu, která blokovala její realizaci, se obvykle považuje konsonant *migla (*mlha*). Zpravidla se klade do 7. stol. V kontextu slovanských (či vůbec ide.) jazyků je její průběh překvapivý, neboť představuje případ nadslabičné (či heterosylabické) harmonie. To bývá zpravidla chápáno jako možný vliv altajských jazyků, v nichž se případy nadslabičné harmonie vyskytují. Možnost externího vlivu altajských jazyků na psl. je velmi reálná, neboť Praslované byly v tomto období ve styku s Huny (5. stol.), Avary (6.–8. stol.), Protobulhary (5.–9. stol.) a Chazary (7.–10. stol.).

V historické a srovnávací slavistice je existence 3. palatalizace přijímána s velkými rozpaky: řada slavistů (jako např. F. Kopečný) její existenci odmítá – její domnělé doklady pak odpůrci 3. palatalizace považují za napodobení výsledků 2. palatalizace.

*k > c	* <i>ǣtikǣ</i> > * <i>ǣtice</i> ²⁴ (stsl. <i>otъcbъ</i> , č. <i>otec</i>) lit. <i>vainikas</i> > * <i>věņbcъ</i>
*g > dz > z	* <i>jingā</i> > * <i>ǰedzā</i> (,ježibaba, jezinka‘) germ. <i>kuningaz</i> > * <i>kъņędzъ</i> (<i>kněz</i>)
*ch > ś / š	* <i>vichěchū</i> > * <i>visěchū</i> / * <i>višěchū</i> (stsl. <i>vъsěchъ</i> X č. <i>všech</i>)

2) Jotace

V mnohem větší šíři zasáhla konsonantický systém psl. palatalizace způsobená neslabičným *i* (*j*) následujícím za konsonantem. Chronologie této změny není úplně jednoznačná: bývá kladena do 7. a 8. století.

Veláry mají výsledky shodné s výsledky 1. palatalizace velár:

*kj > č	* <i>plǣkjǫ</i> > * <i>plǣčǫ</i> (<i>pláču</i>)
*gj > *dž > ž	* <i>lūgjǫ</i> > * <i>lūžǫ</i> (<i>lžu</i>)
*chj > š	* <i>dūchjǫ</i> > * <i>dūšǫ</i> (<i>dýchám</i>)

Některé případy jotace jsou ve výsledcích všem slovanským jazykům společné:

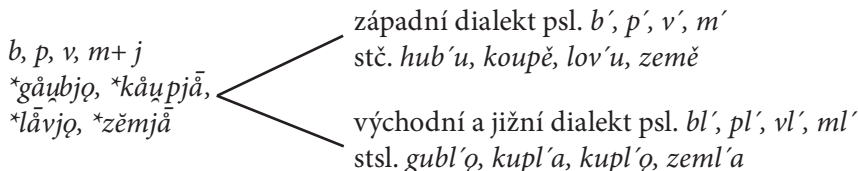
*rj > r´	* <i>ǣrjǫ</i> > * <i>ǣr´ǫ</i> (<i>orám</i>)
*lj > l´	* <i>pǣlje</i> > * <i>pǣl´e</i>
*nj > n´	* <i>kǣnjǣ</i> > * <i>kǣn´ǣ</i> (<i>kůň</i>)
*sj > š	* <i>sjiti</i> > * <i>šiti</i> (<i>šít</i>)
*zj > ž	* <i>vǣzjǫ</i> > * <i>vǣžǫ</i> (<i>vozím</i>)

Vysokou mírou diferencí ve střídnicích se vyznačuje jotace *t, d*:

- t, d + j*
*světja, *medja
- západní dialekt psl. *c´, dz´* (později *z*) – **svěc´a*, *medza
  - východní dialekt psl. *č, ž* – *svěča, *meža
  - jihoslovanské jazyky se ve výsledcích liší
    - slovinština *č, j* – *sveča*, *meja*
    - stsl. a bulharština *št, žd* – *svěšta*, *mežda*
    - makedonština *k´, g´* – *svěk´a*, *meg´a*
    - srbština, chorvatština, bosenština *c´, dz´* (čakavština *t*) *svec´a*, *medz´a*

²⁴ Po palatalizaci se *ǣ* ocitlo v pozici po měkké souhláse, což vedlo k jeho přehláse v *e* (viz níže).

U labiál je zřejmý rozdíl mezi východo- a jihoslovanskými jazyky na jedné straně a západoslovanskými jazyky na straně druhé. V prvním případě se vytvořilo na místě *j* tzv. *l*-epentetické, v případě druhém je na místě jotace měkká labiála:

Dosud ne zcela uspokojivě zodpovězenou otázkou historické slavistiky zůstává to, jestli *l*-epentetické 1. nebylo v západním dialektu praslovanštiny nikdy přítomno, 2. se sice zpočátku vytvořilo i v západním dialektu praslovanštiny, avšak v dalším vývoji bylo podobně jako v bulharštině odstraněno. Soudě podle některých dokladů se zdá jako pravděpodobná varianta 1.

3) Přehlásky *'ā > e, *'u > *i

Tato změna zasáhla zadní samohlásky v pozici po *j* - jejím výsledkem jsou přední samohlásky. Provedení přehlásek lze chápat jako výsledek tendence k harmonizaci artikulace v rámci slabiky:

*sjūti > *sjīti (šítí)
*jūgā > *jīgā (jho)
*mārjā > *mārje (moře)
*jāgā > *jēgo (jeho)

V některých případech je tato palatalizace způsobena měkkostí vzniklé z diftongu *eu:

*teudjās > *t'udjās > stsl. *štuždb* / č. *cizí* (< stč. *cuzí*)

II. TENDENCE K PROGRESIVNÍ SONORITĚ SLABIKY

V rozmezí 6. a 8. stol. působil v psl. slabičný zákon, který vedl k důležitě přestavbě slabiky. Na základě jeho působení se psl. slabiky přetvořily tak, aby končily fonémem s nejvyšší mírou tónové složky (prototypicky vokálem nebo slabikotvornou likvidou): takto končící slabiky se interpretují jako slabiky s progresivní sonoritou slabiky (tradičně se tento proces nazývá zákon otevřených slabik – otevřená slabika končí na vokál, což je typický, nikoli však jediný kontext slabik s progresivní sonoritou).

1) Monoftongizace klesavých diftongů

Na základě monoftongizace byly odstraněny všechny klesavé diftongy. Tato změna proběhla v 6. stol. Všechny vokály vzniklé monoftongizací byly dlouhé.

*eĭ > *i

Tento případ monoftongizace má vždy shodné výsledky (nezávisle na slovní pozici či předchozím konsonantu). Tomuto typu monoftongizace podlehly také diftongy *āĭ, jejichž *ā se v pozici po měkké souhláске změnilo na e v důsledku přehlásky *'ā > *e:

*eĭ > *i	*zeĭmā > zima
	*veĭdās > *vidǫ
	*eĭti > *iti
	*kon'āĭchŭ > *kon'eĭchŭ > *koni- chǫ X *raběchǫ

*eu > *'u

Za tento přední diftong se vytvořilo měkkící 'u:

*eu > *u / *'u	*pleuteĭ > *pluti
	*leubās > *l'ubǫ
	*pleutja > *pl'uca (plíce)
	*leudije > *l'udbje

Měkkost vzniklá při monoftongizaci *eu > *'u působila palatalizaci labiál a alveolár (jotaci).

*āj > ě / i

Výsledkem monoftongizace diftongu *āj může být ě nebo i, a to v závislosti na slovní pozici a slabičné intonaci.

a) uprostřed slova vznikne vždy ě:

*āj > *ě	germ. <i>kaīsar</i> > *cēsarǝ
	*kāīnā > *cēna
	*vāīdetj > *věděti

b) ve finální pozici může vzniknou ě, nebo i, což závisí na slabičné intonaci – pod circumflexovou intonací vznikne ě, pod akutovou i:

*āj > *ě	*rābāj > *rabě (lok. sg.)
	lit. <i>rankaj</i> > *rǝčě
*āj > *i	*rābāj > *rabi (nom. pl.)
	*nesāj > *nesi (imperativ nes)

*āu > u

Výsledky této změny jsou vždy stejné:

*āu > *u	gót. <i>auṣō</i> > *ucho
	lit. <i>sausas</i> > *suchǝ
	*tāurās > *turǝ
	*sūnāu > *synu

**2) Vývoj skupin TārT, TāIT, TerT, TeIT
(metateze likvid / východoslovanské plnohlásí)**

Mezi další zásadní změnu způsobenou tendencí k progresivní sonoritě slabiky patří vývoj skupin TārT, TāIT, TerT, TeIT (T v tomto zápisu signalizuje jakýkoli konsonant). Jde tedy o vývoj slabik končících na neslabičnou likvidu, které předchází samohláska ā, e. Jelikož se vokál vyznačuje vyšší mírou sonority než následující neslabičný konsonant, musela být taková slabika v důsledku působící tendence k progresivní sonoritě přebudována:

- a) V západním a jižním dialektu praslovanštiny došlo k přesmyku (metatezi) likvid.
- V jižním dialektu psl. a v československé větvi jazyků západoslovanských došlo k zdloužení vokálu (a jeho následné změně *o > *ā̄ > a, *e > *ē̄ > ě – srov. níže defonologizace kvantity):

<i>TārT</i> > <i>TārT</i>	*bārdā̄ > *brādā̄ (brada)
	*kārṽā̄ > *krāvā̄ (kráva)
<i>TālT</i> > <i>TlāT</i>	*kāldā̄ > *klādā̄ (kláda)
	*gālsās̄ > *glās̄ (hlas)
<i>TērT</i> > <i>TrēT</i>	*bērgās̄ > *brēgās̄ (břeh)
	*bērṽā̄ > *brēṽā̄ (bříza)
<i>TēlT</i> > <i>Tlēt</i>	*pēlvā̄ > *plēvā̄ (pleva)
	*mēlkā̄ > *mlēkā̄ (mléko)

- V lechické a lužické větvi západoslovanských jazyků nedošlo k dloužení, a tudíž zůstala zachována původní krátká samohláska:

<i>TārT</i> > <i>TārT</i>	*bārdā̄ > *brādā̄ (broda) ²⁵
	*kārṽā̄ > *krāvā̄ (krowa) ²⁶
<i>TālT</i> > <i>TlāT</i>	*kāldā̄ > *klādā̄ (kłoda)
	*gālsās̄ > *glās̄ (głos)
<i>TerT</i> > <i>TrēT</i>	*bērgās̄ > *brēgās̄ (brzeg)
	*bērṽā̄ > *brēṽā̄ (brzoza)
<i>TēlT</i> > <i>Tlēt</i>	*pēlvā̄ > *plēvā̄ (plowa)
	*mēlkā̄ > *mlēkā̄ (mleko)

- b) Ve východním dialektu psl. se vývoj uvedených skupin přizpůsobil tendenci k progresivní sonoritě slabiky jinak: namísto metateze došlo k reduplikaci (zkopírování) prvního vokálu za likvidu. S výjimkou skupiny *TelT* zůstala také zachována kvantita a kvalita vokálu:

²⁵ Podoby citované v závorce pocházejí z polštiny.

²⁶ V některých případech dokonce metateze vůbec neproběhla, srov. toponymum *Karwina* (obsahující původní strukturu *TorT*).

<i>TārT</i> > <i>Tār̄T</i>	* <i>bārdā</i> > * <i>bārādā</i> (<i>boroda</i>) ²⁷
	* <i>kārvā</i> > * <i>kārāvā</i> (<i>korova</i>)
<i>TālT</i> > <i>Tāl̄T</i>	* <i>kāldā</i> > * <i>kālādā</i> (<i>koloda</i>)
	* <i>gālsās</i> > * <i>gālāsā</i> (<i>golos</i>)
<i>TērT</i> > <i>Tēr̄T</i>	* <i>bērgās</i> > * <i>bērēgās</i> (<i>bereg</i>)
	* <i>bērzā</i> > * <i>bērēzā</i> (<i>berēza</i>)
<i>TēlT</i> > <i>Tēl̄T</i>	* <i>pēlvā</i> > * <i>pālāvā</i> (<i>polova</i>)
	* <i>mēlkā</i> > * <i>mālākā</i> (<i>moloko</i>)

Ve všech dialektch psł. proběhla metateze likvid v iniciální slovní pozici (tj. i ve východoslovanských jazycích, ve kterých v jiné slovní pozici nastalo tzv. plnohlasi):

<i>ārT</i> > <i>ār̄T</i>	* <i>ārmen</i> > * <i>rāmē</i> (<i>rámě</i>)
	* <i>ārdlā</i> > * <i>rādlā</i> (<i>rádlo</i>)
<i>ālT</i> > <i>āl̄T</i>	* <i>ālkāti</i> > * <i>lākāti</i> (<i>lákati</i>)
	* <i>ālnījī</i> > * <i>lānījī</i> (<i>laň</i>) ²⁸

Výsledky vývoje supin *ērT, *ēlT jsou nejisté, proto je zde neuvádíme.

Mezi slovanskými jazyky lze pozorovat rozdíly v kvalitě výsledné samohlásky. Zejména se to týká rozdílů mezi severoslovanskými jazyky, v nichž se ve vyšší míře objevuje *roT*, *loT*, a jihoslovanskými jazyky, ve kterých se na stejném místě vyskytuje *raT*, *laT*. Tento rozdíl je patrný ze srovnání češtiny se slovenštinou (spisovnou slovenštinou a středoslovanskými dialektky, které se vyznačují některými jazykovými prvky shodnými s jihoslovanskými jazyky): č. *růst* (< stč. *rósti*) X slov. *rást*, č. *rozsocha* X slov. *rázsocha*, č. *rožeň* X slov. *ražeň*, č. *loket* X slov. *lakeť*, č. *loni* X slov. *vłani*. Podoby obsahující *a* máme v ojedinělých dokladech doloženy také z českých dialektů (*rasocha*, *racochejl*, *roští*, *rozsochatý vršek stromu*, *ratolest* < *letorast*). Zpravidla se tento rozdíl vysvětluje jako výsledek odlišného vývoje samohláskové délky těchto vokálů, která se odvozuje od odlišné intonace (v severoslovanských jazycích se ve slabikách s intonací akutovou vyvinulo *raT*, *laT*, kdežto ve slabikách s intonací taženou *roT*, *loT*).

27 Podoby citované v závorce pocházejí z ruštiny.

28 Jiný vývoj náslovného *ārT, *ālT*, který je podobně jako východoslovanské plnohlasi založen na reduplikaci, naznačuje stsl., ve které se na místo *ārT, *ālT* vyskytuje *ar̄oT*, *al̄oT* (tj. tvrdý jer se nachází v pozici, do které se při metatezi likvid posunula samohláska *ā): *al̄onii* (*laň*), *al̄očn̄o* (*lačny*). *al̄okati*/*lakati* (*lákati*).

3) Vývoj ide. slabikotvorných likvid *r, *l

Jak již bylo řečeno, z ide. slabikotvorných likvid se v protobaltském období staly likvidy neslabičné. V rámci tohoto procesu se u původem měkkých likvid vydělil vokál *i, kdežto u původně tvrdých likvid vokál *ü: *r' > *ir, *l' > *il, *r' > *im, *l' > *in; *r > *ür, *l > *ül, *r > *üm, *l > *ün. Struktura slabik s původně slabikotvornými likvidami byla však v přímém rozporu s působením tendence k progresivní sonoritě slabiky: na konci slabiky se nacházela neslabičná likvida, která se vyznačovala nižší mírou sonority než předchozí vokál *i, *ü. Proto došlo k redukci prvního vokálu a k obnovení slabikotvornosti likvid. Redukovaný vokál považujeme za průvodní vokál a značíme ho jako indexový jer (ačkoli o skutečný jer nejde): *ir > *^or, *il > *^ol, *ür > *^or, *ül > *^ol. Vycházejíce ze značně diferencovaných výsledků vývoje slabičných likvid v jednotlivých slovanských jazycích, usuzujeme, že status těchto likvid byl proměnlivý: bylo by např. možné předpokládat, že se průvodní vokál přesunul za likvidu, tj. *r^o / *l^o, *r^o / *l^o, event. že pozice průvodního vokálu kolísala, tj. *^or / *r^o, *^ol / *l^o, *^or / *r^o, *^ol / *l^o, dokonce by bylo možno spekulovat o možnosti, že byl průvodní vokál zkopírován z antepozice do postpozice, tj. *^or^o, *^ol^o, *^or^o, *^ol^o (tj. že lze rekonstruovat východisko, z něhož se v ruštině vyvinulo tzv. 2. plnohlási). Ve stsl. se průvodní vokál ustálil za likvidou, přičemž má podobu *o*. Pro sledování linie vývoje psl., na niž navazuje čeština, je důležitý předpoklad vývojového stupně *^or, *^ol, *^or, *^ol:

*ir > * ^o r	*sīrpās > *s ^o rās (srp)
	*čīrnās > *č ^o r ^o nās (černý)
*il > * ^o l	*pīlnās > *p ^o lnās (plný)
	*dīlgās > *d ^o lnās (dlouhý)
*ür > * ^o r	*būr ^o zās > *b ^o r ^o zās (brzo)
	*būr ^o lāgās > *b ^o r ^o lōgās (brloh)
*ül > * ^o l	*pūlkās > *p ^o lkās (pluk)
	*sūlnce > *s ^o lce (slunce)

	*sīrpās	*čīrnās	*pīlnās	*dīlgās	*būr ^o zās	*būr ^o lāgās	*pūlkās	*sūlnce
č. ²⁹	srp	černý	plný	dlouhý	brzy	brloh	pluk	slunce
pol.	sierp	czarny	pełny	długi	bardzo	barłóg	pułk	słońce
slov.	srp	čierny	plný	dlhý	–	brloh	pluk	slnko

29 Přehled má ilustrativní funkci, nemůže zachytit všechny změny, kterým původní slabikotvorné likvidy či jejich střídnice v jednotlivých slovanských jazycích podlely v mladších vývojových fázích.

luž.	<i>serp</i>	<i>čorny</i> (hl.)	<i>połny</i>	<i>dołhi</i>	<i>borzy</i> (-e)	<i>borłoh</i> (hl.)	<i>połk</i> (hl.)	<i>słońco</i> (hl.)
		<i>carny</i> (hl.)		<i>dłjuki</i>		<i>bartog</i> (hl.)		<i>słyńco</i> (hl.)
r.	<i>serp</i>	<i>čěrný</i>	<i>połnyj</i>	<i>dolgiy</i>	<i>borzoy</i>	<i>berloga</i>	<i>polk</i>	<i>solnce</i>
ukr.	<i>serp</i>	<i>čornyj</i>	<i>poľnyj</i>	<i>dovhyj</i>	<i>borzo</i>	<i>berloha</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>
br.	<i>serp/ sjarpa</i>	<i>čorny</i>	<i>poŭny</i>	<i>douhi</i>	<i>bordzy</i>	<i>bjarloh</i>	<i>polk</i>	<i>sonca</i>
stsl.	<i>srǫpъ</i>	<i>črǫnъ</i>	<i>plǫnъ</i>	<i>dlǫgъ</i>	<i>brǫzъ</i>	–	<i>plǫkъ</i>	<i>sblǫnce</i>
sln.	<i>srp</i>	<i>črn</i>	<i>poln</i>	<i>dolg</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>
sch.	<i>srp</i>	<i>crn</i>	<i>pun</i>	<i>dug</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>puk</i>	<i>sunce</i>
b.	<i>sǎrp</i>	<i>čeren</i>	<i>pǎlen</i>	<i>dǎlǎg</i>	<i>bǎrz</i>	<i>bǎrloga</i>	<i>polk</i>	<i>slǎnce</i>
mk.	<i>srp</i>	<i>crn</i>	<i>poln</i>	<i>dolg</i>	<i>brz</i>	<i>brlog</i>	<i>polk</i>	<i>sonce</i>

4) Vznik nosovek

V průběhu 8. a 9. stol. podlehla v důsledku působení tendence k progresivní sonoritě slabiky dvojice vokál + *n/m* na konci slabiky nazalizaci: z těchto dvou fonémů vznikla nosovka neboli vokál, při jehož artikulaci se zapojuje také nosní dutina. Počet a charakter psl. nosovek je předmětem diskusí paleoslovenistů, v našem výkladu předpokládáme existenci dvou nosovek: přední nosovky *ɛ a zadní nosovky *ɔ. Psl. nosovky se vyvinuly z následujících kombinací:

* <i>un</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>bundǎm</i> > * <i>bɔdɔ</i> (<i>budu</i>)
* <i>ǎn</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>rǎnkǎ</i> > * <i>rɔkǎ</i> (<i>ruka</i>)
* <i>um</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>dumti</i> > * <i>dɔti</i> (<i>dout</i>)
* <i>ǎm</i> > * <i>ɔ</i>	* <i>zǎmbǎs</i> > * <i>zɔbǎs</i> (<i>zub</i>)
* <i>in</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>pǎmintis</i> > * <i>pamɛtis</i> (<i>paměť</i>)
* <i>en</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>pentis</i> > * <i>pɛtis</i> (<i>pět</i>)
* <i>im</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>děsimtis</i> > * <i>děsɛtis</i> (<i>deset</i>)
* <i>em</i> > * <i>ɛ</i>	* <i>tremstej</i> > * <i>trɛstej</i> (<i>třásti</i>)

5) Vývoj ostatních konsonantů na konci slabiky

Jestliže se konsonant vyskytoval na konci slabiky, a) mohl zaniknout, b) mohla se před něj přesunout hranice slabiky.

Zánik konsonantů se realizoval zejména na konci slova:

*děšetis > *děšetī (*deset*)

*sūnūm > *sūnū (ak. sg. *syn*)

Vzhledem k tomu, že se v jistých případech ze spojení vokálu a finálního *m* vyvinula koncovka, zatímco v jiných případech finální *m* zaniklo, lze usuzovat, že tato změna se odehrávala ve stejné době jako nazalizace (vznik nosovek):

*žěňām > *žěňo (ak. sg. *ženu*)

*ārbām > *ārbā (ak. sg. *rab*)

K zániku souhlásek na hranici slabiky docházelo také uvnitř slova. Tato změna se týkala zejména labiálů na konci slabiky:

* <i>pt</i> > * <i>t</i>	* <i>těpti</i> > * <i>těti</i> (<i>tepat</i>)
* <i>bn</i> > * <i>n</i>	* <i>gūbnōti</i> > * <i>gūnōti</i> (<i>hynout</i>)
* <i>pn</i> > * <i>n</i>	* <i>sūpnūs</i> > * <i>sūnū</i> (<i>sen</i>)

V ostatních případech nastala reanalýza slabičné struktury, na jejímž základě se souhláska nacházející se na konci slabiky stala součástí slabiky následující:

**plēs|ti* > **plē|sti* (*plést*)

**kūn|jemu* > **kū|němu* (*k němu*)

**plēt|lū* > **plē|tlū* (*pletl*)

Ve východním a jižním dialektu praslovanštiny nastal jiný vývoj skupiny *td*, *dl*, než v dialektu západním, srov. č. *mýdlo* X rus. *mylo*, č. *rádlo* X sln. *ralo*. Mezi východním a jižním dialektem psl. na jedné straně a dialektem západním na straně druhé byl ještě rozdíl ve vývoji skupiny *dn* ve slově *vędnōti (čes. *vadnout* X ukr. *vjanuty*, sln. *veniti*).

Po provedení těchto změn se v psl. vyskytovaly velmi zřídka případy slov končících na souhlásku: výjimky tvořily předložky, které ve fonologickém řetězci tvořily se svým syntaktickým substantivem jedno „fonetické slovo“ (přízvukový takt): *sōn, *vōn, *jbz.

6) Proteze a hiát

S tendencí k progresivní sonoritě slabiky bývá zpravidla spojován vývoj protetických a hiátových konsonantů v psl.: jde o neetymologické konsonanty, které se vytvořily před samohláskou nalézající se začátku slova (proteze) nebo za jinou samohláskou (hiát). Vývoj protetických a hiátových konsonantů v psl. je však velmi složitý proces, který se realizoval v různých časových úsecích a vyznačuje se odlišnými výsledky, leckdy územně diferencovanými (srov. č. *jako* X slov. *ako*, č. *vajce* X sch. *jajce*, č. *jezero* X r. *ozero*):

Proteze

* $\bar{u}$ - > * $\bar{v}y$ -	* $\bar{u}dr\bar{a}$ > * $\bar{v}u\bar{d}r\bar{a}$ (<i>vydra</i>)
* $\bar{i}$ - > * $\bar{j}i$ -	* $\bar{i}te\bar{j}$ > * $\bar{j}i\bar{t}e\bar{j}$ (<i>jíti</i>)
* $\bar{e}$ - > * $\bar{j}e$ -	* $\bar{e}st\bar{i}$ > * $\bar{j}e\bar{s}t\bar{i}$ (<i>jest</i>)
* $\bar{a}$ - > * $\bar{j}\bar{a}$ -	* $\bar{a}gn\bar{e}$ > * $\bar{j}\bar{a}gn\bar{e}$ (<i>jehně</i>)

Hiát

*- $\bar{v}$ -	* <i>ruko-$\bar{e}t\bar{b}$</i> > * <i>ruko-$\bar{v}$-$\bar{e}t\bar{b}$</i> (<i>rukověť</i>)
	* <i>medŭ-$\bar{e}d\bar{u}s$</i> > * <i>medŭ-$\bar{v}$-$\bar{e}d\bar{u}s$</i> (<i>medvěd</i>)
*- $\bar{j}$ -	* <i>ruko-$\bar{e}t\bar{b}$</i> > * <i>ruko-$\bar{j}$-$\bar{e}t\bar{b}$</i> (<i>rukojeť</i>)

III. DEFONOLOGIZACE KVANTITY

V průběhu 9. stol. se proměnila kvalita řady samohlásek. Tato změna se řídila vokalicou délkou, nebo krátkostí jednotlivých vokálů.

Někdy se tato změna nazývá přechod kvantity v kvalitu. Po této změně pozbyla samohlásková kvantita na určitou dobu charakter distinktivního rysu. V jistých pozicích sice samohlásková délka zůstala zachována, neměla však schopnost odlišit slovní význam.

* $\bar{u}$ > $\bar{v}$	* $\bar{s}\bar{u}\bar{n}\bar{u}\bar{s}$ > * $\bar{s}\bar{y}\bar{n}\bar{v}$ (<i>syn</i>)
* $\bar{u}$ > $\bar{y}$	* $\bar{b}\bar{u}\bar{i}$ > * $\bar{b}\bar{y}\bar{i}$ (<i>být</i>)
* $\bar{a}$ > $\bar{o}$	* $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{a}$ > * $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ (<i>léto</i>)
* $\bar{a}$ > $\bar{a}$	* $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$ > * $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$
* $\bar{e}$ > $\bar{e}$	* $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$ > * $\bar{z}\bar{e}\bar{n}\bar{a}$
* $\bar{e}$ > $\bar{e}$	* $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{a}$ > * $\bar{l}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ (<i>léto</i>)
* $\bar{i}$ > $\bar{v}$	* $\bar{d}\bar{i}\bar{n}\bar{i}\bar{s}$ > * $\bar{d}\bar{i}\bar{n}\bar{i}$ > * $\bar{d}\bar{v}\bar{n}\bar{v}$ (<i>den</i>)
* $\bar{i}$ > $\bar{i}$	* $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{u}\bar{n}\bar{i}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{y}\bar{n}\bar{i}$

V některých afixech se setkáváme s překvapivými výsledky defonologizace. Zejména se to týká nom. a ak. sg. *o*-kmenů a 1. os. sg. aoristu, v nichž se z * $\bar{a}$ namísto očekávaného *o* vytvořil * $\bar{v}$. Nepravidelné výsledky se však vyskytují také v nom. sg. *r*-kmenů (jak ukazuje poslední doklad * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}\bar{r}$):

* $\bar{a}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{s}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{v}$
	ak. sg. * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{a}$ > * $\bar{r}\bar{a}\bar{b}\bar{v}$
	1. os. sg. * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{a}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{v}$
	1. os. sg. * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{s}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{s}\bar{a}$ > * $\bar{v}\bar{e}\bar{d}\bar{v}$
* $\bar{a}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}\bar{s}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{v}$
	ak. sg. * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}\bar{m}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{a}$ > * $\bar{m}\bar{o}\bar{z}\bar{v}$
* $\bar{e}$ > $\bar{v}$	nom. sg. * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}\bar{r}$ > * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{e}$ > * $\bar{m}\bar{a}\bar{t}\bar{i}$

S touto změnou snad lze spojovat dispalatalizaci *ě > a v pozici po ž, š, č, j. Tato změna však nejspíše souvisí s tím, že na sklonku psl. došlo k přehodnocení jať, které mělo původně status nízkého vokálu [ä].

*krīčěti > *kričati (*křičet*)

*lěžěti > *lěžati (*ležet*)

*slūšěti > *slyšati (*slyšet*)

*bǎjěti > *bojati (*bát*)

FONOLOGICKÝ SYSTÉM POZDNÍ PRASLOVANŠTINY

Vokalický systém západního dialektu pozdní praslovanštiny, z něhož se vyvinula pračestina, si lze představit následovně:

	redukováné		neredukované				
			ústní			nosové	
	přední	zadní	přední	střední	zadní	přední	zadní
vysoké			<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>		
středové	<i>ɐ</i>	<i>ɔ</i>	<i>e</i>		<i>o</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
nízké			<i>ě (ä)</i>		<i>a</i>		

Jak je z tabulky patrné, pro fonologický systém pozdní psl. je 1. rozhodující opozice přední – zadní vokál (jedině středový vokál *y* by bylo možno interpretovat jako nezaokrouhlený protějšek *u*), 2. není relevantní opozice vokalické kvantity, protože, jak bylo řečeno výše, v 9. stol. proběhla defonologizace kvantity, a tak vokalická kvantita ztratila v pozdní psl. status distinktivního rysu. Nicméně kvantita zůstala zachována jako fonetická vlastnost, a tak (vývojově viděno, tj. podle výsledného vokálu) by bylo možno za krátké vokály považovat *ɐ*, *e*, *ɔ*, kdežto za dlouhé *i*, *ɛ*, *y*, *u*, *o*, *a*, 3. je nutno počítat minimálně se dvěma nosovými samohláskami (někdy se uvažuje o jejich dalších pozičních variantách, což je z hlediska perspektivy vývoje starší češtiny nepodstatné). Psl. *ě* (nazývané podle písmena ve slovanských „abecedách“ *jať*) by bylo možno chápat jako otevřené [*ä*] neboli jako přední korelační protějšek [*ʼa*]; v pozici po *ž š č j* splynulo *ě* s *a*: **ležati*, **kričati*, **slyšati*, **bojati*. Jery byly ultrakrátké, jejich výslovnost se zřejmě podobala redukovanému *i* nebo *e* (v případě *ɐ*), resp. *ə* (v případě *ɔ*). Tvrdé *y* bylo podobné současnému polskému nebo ruskému *y*. V pozici před *j* se však jery nalézaly v tzv. poloze napjaté, což mělo za následek jejich zdloužení:

<i>*ɐ > i</i>	<i>*l'udɔje > *l'udije</i>
<i>*ɔ > y</i>	<i>*dobrɔjb > *dobryjb</i>

Fonémy *r* a *l* se vyznačovaly schopností tvořit slabiku. Týká se to těch případů, které navazují na starobylé ide. slabikotvorné *l̥, r̥*. Tyto slabikotvorné likvidy se lišily měkkostí **l̥-l̥', r̥-r̥'*. Tyto likvidy patrně nebyly plně slabičné a obsahovaly krátký průvodní vokál (obvykle se značí indexovým jerem, což je poněkud matoucí, protože tyto průvodní vokály jery nebyly) **l̥'ɐ-l̥'ɔ, *r̥'ɐ-r̥'ɔ: *p̥l̥'ɔnɐ, *d̥l̥'ɔgɐ, *t̥r̥'ɔp̥ɛti, *kr̥'ɔkɐ*.

Konsonantický systém pozdní psl. se na rozdíl od jihoslovanských jazyků vyznačoval vysokým stupněm palatalizovanosti, která byla výsledkem slabičné harmonie, tzn. přední vokály změkčovaly předchozí tvrdé vokály (tato vlastnost systému se později ještě prohloubila v důsledku kontrakce a zániku a vokalizace jerů):

místo artikulace		labiály	alveoláry		palatály	veláry
způsob artikulace						
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p p'</i>	<i>t t'</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b b'</i>	<i>d d'</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m m'</i>	<i>n n'</i>		
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>	
		znělé		<i>dz'</i>	<i>(dž)</i>	
konstriktivy		neznělé		<i>s (s')</i>	<i>š</i>	<i>ch</i>
		znělé	<i>w w'</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	
	laterální			<i>l l'</i>		
	vibranty			<i>r r'</i>		
	aproximanty				<i>j</i>	

V tomto systému lze počítat s několika korelačními řadami, z nichž nejrozsáhlejší je korelace měkkosti *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *w-w'*, *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'* (měkké *s'*, které vzniklo v rámci 2. palatalizace velár, mělo v češtině podobu *š*). Ostatní konsonanty do této korelace nevstupovaly: tvrdé *k*, *g*, *ch*, *s*, *z*, měkké *ć*, *dž*, *ž*, *š*, *j*. Dále se tento systém vyznačoval korelačními řadami: a) neznělosti - znělosti (*p-b*, *p'-b'*, *t-d*, *t'-d'*, *s-z*, *k-g*, *c-dz*, *c'-dz'*, *č-dž*, *š-ž*), b) kontinuálnosti - nekontinuálnosti (*w-b*, *w'-b'*, *s-c'*, *z-dz'*, *š-č*, *ž-dž*), c) tupá sykavka - ostrá sykavka (*s-š*, *z-ž*, *c'-č*, *dz'-dž*), d) nazálnosti - nenazálnosti (*m-b*, *m'-b'*, *n-d*, *n'-d'*).

Konsonant *w* se měl na rozdíl od současné češtiny bilabiální artikulaci [*w*]; ve fonologickém systému západního dialektu pozdní psl. scházel jeho neznělý protějšek [*f*]. Konsonant *s'* je uveden v závorce, protože v západoslovanských jazycích se na rozdíl od jihoslovanských namísto *ch* palatalizovaného podle pravidel 2. palatalizace velár vyskytuje *š* (s výjimkou slovenštiny).

V průběhu 10. století proběhlo několik změn, které způsobily zásadní přestavbu fonologického systému češtiny (o nich v následujících kapitolách *Fonologické změny provedené na prahu pračeštiny*).

CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY ZÁPADNÍHO DIALEKTU PRASLOVANŠTINY

Jak již bylo řečeno výše, praslovanština Praslovanů žijících na našem území se od praslovanštiny ostatních Praslovanů lišila velmi mírně. Typické rysy, jimiž se západní dialekt psl. odlišoval od dialektu východního a jižního, lze spatřovat v následujících případech:

- skupiny *kv*, *gv* nepodlehly 2. palatalizaci velár;
- střídnice za skupiny **tj*, **dj*, **ktj*, **kti* byly *c*, *dz* (*z*), *c*, *c*;
- velára *ch* se při 2. palatalizaci změnila v *š*;
- zůstaly zachovány skupiny *tl*, *dl*, *dn*;
- u měkkých labiál scházelo *l*-epentetické.

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)

I. KONTRAKCE

Na začátku 10. století podlehla skupina sousedících vokálů oddělených neslabičným *j* ($V + j + V$) splynutí, které nazýváme kontrakce neboli stahování. Výsledkem této změny je 1. vždy dlouhý vokál, 2. zpravidla vokál druhý, jehož pozice je ovlivněna kvalitou vokálu prvního, resp. tím jestli je konsonant předcházející prvnímu vokálu palatalizovaný (měkký) nebo tvrdý ($1V j 2V > {}^1V_2$). První vokál také ovlivnil měkkost/tvrđost předchozího konsonantu (vytvořily se tak měkkčící a neměkkčící varianty vokálů, které se lišily tím, že neměkkčící varianty následovaly po měkkých souhláskách, kdežto neměkkčící po souhláskách tvrdých). Kontrakce proběhla ještě v době existence jerů, a jelikož šlo o vokály redukované, jejich střídnicemi se staly nejbližší dlouhé vokály *í* (jako měkkčící samohlásková varianta jerů) a *ý* (jako tvrdá samohlásková variant jerů).

Příklady kontrakce:

<i>a</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>á</i>	* <i>dobraja</i> > <i>dobrá</i>
<i>ě</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>’á</i>	* <i>sějati</i> > * <i>s’áti</i>
<i>ě</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>ě̄</i>	* <i>uměješb</i> > * <i>uměšb</i> > <i>umieš</i>
<i>e</i> <i>j</i> <i>u</i> > <i>ú</i>	* <i>našeju</i> > * <i>našú</i>
<i>e</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>jeji</i> > * <i>jí</i>
<i>i</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>dobriji</i> > * <i>dobr’í</i>
<i>i</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>ě̄</i>	* <i>pěšijemъ</i> > <i>pěšě̄m</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>a</i> > <i>á</i>	* <i>bojati</i> > <i>báti</i> , * <i>pojasъ</i> > * <i>pásъ</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>e</i> > <i>é</i>	* <i>novoje</i> > <i>nové</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>ě</i> > <i>é</i>	* <i>svojě</i> > <i>své</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>u</i> > <i>ú</i>	* <i>toju</i> > <i>tú</i>
<i>o</i> <i>j</i> <i>o</i> > <i>ō</i>	* <i>ženojo</i> > * <i>ženō</i>
<i>y</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>ý</i>	imp. * <i>kryji</i> > <i>krý</i>
<i>y</i> <i>j</i> <i>b</i> > <i>ý</i>	* <i>stryjъcb</i> > * <i>strýъcb</i>
<i>ъ</i> <i>j</i> <i>i</i> > <i>í</i>	* <i>r’ebr’ъji</i> > <i>r’ebr’í</i> , imp. <i>b’ъji</i> > <i>b’í</i>

<i>bjb</i> > <i>í</i>	* <i>pǫt'bjb</i> > * <i>pǫt'í</i>
<i>bje</i> > <i>ě</i>	* <i>znamen'bje</i> > * <i>znamen'ě</i>
<i>bjǫ</i> > <i>ǫ</i>	* <i>kost'bjǫ</i> > * <i>kost'ǫ</i>
<i>bję</i> > <i>ě</i>	nom. sg. m. <i>nt</i> -ového participia * <i>p'bję</i> > * <i>p'ě</i>

Nepravidelné výsledky kontrakce lze pozorovat u sloves typu *dělati* a *sádzati: valná část prezენტních forem těchto sloves sice kontrakci podlehla, ale výsledkem byl vokál první, nikoli druhý (nepravidelný průběh kontrakce byl zřejmě způsoben vlivem podoby infinitivního kmene tvořeného sufixem *-a-*):

*dělajeme > *děláme*

*sádzajeme > *sádzáme

Některé skupiny *V + j + V* byly vůči kontrakci imunní, a tak zůstaly v češtině zachovány, např. *oji* (*dojiti*, *kojiti*, *napojiti*). Podobně kontrakci nepodlehly skupiny, které se nacházely na morfolgickém švu: např. substantiva *stája, *chvoja (kdyby se kontrahovaly, měly by mít podobu *stá, *chvá – jak by se tato substantiva skloňovala?) či prezენტní formy sloves typů *kupovati*, *krýti* (*kupuješ*, *kryješ*).

Intenzita kontrakce směrem na východ slábla, jak napovídá stav známý z moravských dialektů: např. nestažené formy deklinace posesivního zájmena *svojeho*, *mojeho* (není však jisté, zdali tyto formy nevznikly sekundárně, tj. až v mladších obdobích).

Kontrakce podstatným způsobem podpořila korelaci měkkosti u samohlásek a souhlásek, neboť se po jejím provedení mohly zadní samohlásky kombinovat s palatalizovanými konsonanty.

II. ZÁNÍK A VOKALIZACE JERŮ

Poté, co byla provedena kontrakce, nastal v českém fonologickém systému zánik jerů (přibližně v polovině 10. stol.). Zánik jerů se řídil rytmickým zákonem, který se ve slavistice nazývá Havlíkovo pravidlo. Počítaje od konce slova, jery liché zanikly, kdežto jery sudé se změnily na *e*.

$$\begin{array}{l} *s\bar{o}n\bar{o} > sen \\ 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \end{array}$$

Toto pravidlo platí také pro předložky:

$$\begin{array}{l} *s\bar{o} \ s\bar{o}n\bar{o}m\bar{o} > se \ snem \\ 4 \quad 3 \quad 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \quad e \quad \emptyset \end{array}$$

Havlíkovo pravidlo platí pouze pro nepřetržitou jerovou řadu. Jestliže se mezi jery objevuje jiná samohláska, počítá se odznova:

$$\begin{array}{l} *z\bar{o}van\bar{o} > zván \\ 1 \quad X \quad 1 \\ \emptyset \quad \emptyset \end{array}$$

Toto pravidlo platí taktéž pro předložky:

$$\begin{array}{l} *s\bar{o} \ s\bar{o}bor\bar{o}m\bar{o} > se \ sborem \\ 2 \quad 1 \quad X \quad 2 \quad 1 \\ e \quad \emptyset \quad e \quad \emptyset \end{array}$$

Jak je z citovaného dokladu zřejmé, tímto způsobem se v češtině vytvořily rozličné alternace *e* ~ $\emptyset$, což ukazuje genitiv téhož substantiva (jde tedy o alternaci kořene *sen* ~ *s $\emptyset$ n*):

$$\begin{array}{l} *s\bar{o}na > sna \\ 1 \\ \emptyset \end{array}$$

Kombinatorní vlastnosti jerových střídnic $e \sim \emptyset$ se lišily podle toho, jestli vznikly z měkkého, nebo tvrdého jeru (čili po měkkém jeru zůstala zachována měkkost předchozího konsonantu – tento stav zůstal zachován do pč. a stč. depalatalizace):

*dьnъ > **d'en*³⁰

*dъnъ > *den*³¹

Původní výsledky jerových změn nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační či fonologické důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu*; sg. nom. *dśka*, pl. gen. *desk* → sg. nom. *deska*; později změna gen. pl. *desk* → *desek* – artikulační důvody).

---

30 Nvč. *den*.

31 Gen. pl. substantiva *dno*.

III. DENAZALIZACE

Na přelomu 10. a 11. století došlo k denazalizaci, tj. ke změně nosových samohlásek (ϱ , $\bar{\varrho}$) v samohlásky ústní. Střednice za přední nosovku ϱ byla otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako $\bar{a}$ (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračeština a stará čeština nebyly psanými jazyky). Její výslovnost si můžeme přiblížit pomocí výslovnosti současného anglického [æ]. Výsledky denazalizace je možno znázornit následovně (dlouhé nosovky jsou signalizovány pomocí vodorovné čáry):

$\varrho > \bar{a}$	<i>*pętb > *pät'</i>
	<i>*językъ > *jäzyk</i>
$\bar{\varrho} > \bar{a}$	<i>*pę̄tb > *pät̄ (,pátý')</i>
	<i>*vę̄ce > *vā̄ce (,více')</i>
$\varrho > u$	<i>*rękϑ > *ruku</i>
	<i>*dębъ > *dub</i>
$\bar{\varrho} > \bar{u}$	<i>*rękę̄ > rukú</i>
	<i>(*kostъjϑ >) *kostę̄ > kostú</i>

Svědectví o nosové artikulaci ϱ ještě v 10. století podává latinská podoba jména knížete Václava *Venceslaus* (**Węnceslavъ*) přejatá a adaptovaná v latině v 10. století. Svědectví o zániku nosovek zase poskytují *Pražské hlaholské zlomky* (staroslověnská památka české redakce z 11. století), v nichž se namísto ϱ vyskytuje ústní samohláska u .

Ústní samohláska $\bar{a}$ byla v následujícím vývoji odstraněna: její vývoj byl ovlivněn tím, jestli tato ústní samohláska byla dlouhá / krátká a jestli následující samohláska byla tvrdá / měkká (v nč. se v pozici na místě původního $\bar{a}$ mohou proto objevit samohlásky a , $\bar{a}$, $\bar{i}$, e { $\bar{e}$ }):

pračeština	→	nová čeština
<i>pät'</i>		<i>pět</i>
<i>vā̄ce</i>		<i>více</i>
<i>päta</i>		<i>pata</i>
<i>pätý</i>		<i>pátý</i>

Nová čeština zachovala *u* vzniklé z nosovky *o* jen v některých případech, neboť původní *u* mohlo podlehnout v závislosti na fonologickém okolí a vokalické kvantitě mladším změnám, a to přehlásce *'u > i* a diftongizaci *ú > ou*:

pračeština	→	nová čeština
<i>lúka</i>		<i>louka</i>
<i>luka</i> (nom. pl.)		<i>luka</i>
<i>ženú</i> (instr. sg.)		<i>ženou</i>
<i>kostú</i> (instr. sg.)		<i>kostí</i>

Změna nosovky *ę > ä* způsobila změnu původního psl. jať [ǣ] v *e*-ový foném *ě / ě̄*.

NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNIKU JERŮ A DENAZALIZACE

1. Obnovení korelace kvantity u samohlásek (délky vzniklé kontrakcí jsou velmi pevné).
2. Rozvinutí korelace měkkosti u samohlásek: po provedení těchto změn se přední vokály mohly vyskytovat také po nezměkčených (tvrdých) konsonantech a nepřední samohlásky se mohly nacházet po změkčených konsonantech; tak se u samohlásek vytvořily měkkostní varianty (přední – zadní varianta vokálu): *a-’a*, *e-’e*, *u-u’* (viz níže).
3. Vznik zavřených slabik.
4. Rozšíření případů s nepalatalizujícím *-e-*.
5. Vznik početných souhláskových skupin, včetně tzv. pobočných slabik (konsonantických skupin obsahujících neslabičné *r l m n (ň) j*: *rty*, *sedl*, *sedm*, *básň*, *jsem*).
6. Alternace *e ~ Ø*.
7. Definitivní formální přeměna deklinace složené v deklinaci adjektivní (ztráta povědomí o původním určení jednotlivých částí složené deklinace, konec introflexe).
8. Emancipace *ijo-* a *ija-*kmenové deklinace.
9. Vznik nových přítomných kmenotvorných přípon *-á-*, *-ě-* (slovesa 5. třídy).
10. Vznik vokalického fonému *ä*.
11. Vokalický komponent jať [*iä*] se na základě konkurence nového *ä* proměnil na samohlásku středovou [*ie*].
12. Odlišení přítomného a infinitivního kmene tzv. nosovkových sloves 1. třídy slovesné (vzoru *pieti*: inf. **pęti* > **pāti*, 1. os. **pъnъ* > *pnu*, 2. os. **pъnešъ* > *pneš*).